

Joint Productivity Strategies of the Water Resources of Atrak Border River in order to Implement the General Policies

Reza Farhadi¹ , * Masoud Motalebi² , Ali Mohammadzadeh³

1. PhD Candidate of Political Science, Faculty of Humanities, Islamic Azad University Shahrood Branch, Shahrood, Iran
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Humanities, Islamic Azad University Azadshahr Branch, Azadshahr, Iran
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Humanities, Islamic Azad University Shahrood Branch, Shahrood, Iran

Citation: Farhadi R., Motalebi, M., & Mohammadzadeh, A. (2023). [Joint Productivity Strategies of the Water Resources of Atrak Border River in order to Implement the General Policies]. *Quarterly Journal of the Macro and Strategic Policies*, 11 (2), 384-409. <https://doi.org/10.30507/JMSP.2022.356316.2472>

 <https://doi.org/10.30507/JMSP.2022.356316.2472>

 20.1001.1.23452544.1402.11.42.7.5

Funding: See Page 407

Received: 20/08/2022

Accepted: 23/10/2022

Available Online: 22/06/2023

Article Type: Research paper

Key words:

Hydro-politics; Atrak border river; Iran; Turkmenistan; security; general policies of the system.

ABSTRACT

Productivity improvement and attention to the economic, security, and political values of water are some important general policies of the system to maintain and consume water, and prevent water from exiting the borders. As the conflict over the shared water of the border can threaten the international peace and security, the possibility of war over water was seriously discussed in the early 90s among university professors and researchers. Turkmenistan covers a large land of desert, and takes the required water from the shared and trans-regional water. One of the controversies between Iran and Turkmenistan was the shared water of Atrak before and after the fall of the soviet-union. The research method is descriptive-analytical. The research question is: What are the political-security challenges between Iran and Turkmenistan in relation to the shared use of Atrak and its hydro-politics? The findings suggested that the current diplomacy in Iran with regards to Atrak before and after the fall of the soviet-union was to consolidate, and prevent tension. This has resulted in Turkmenistan's abusing the water resources of Atrak out of the international regulations. Accordingly, Iran should follow a new approach with regards to Atrak's hydro-politics and the two countries should cooperate and prevent conflicts through borrowing practical strategies.

JEL Classification: B20, E58, E50, D72.

* **Corresponding Author:**

Masoud Motalebi, PhD

Address: Islamic Azad University Azadshahr Branch, Azadshahr

Tel: +98(911)1796083

Email: motaleb1404@gmail.com

راهبردهای بهره‌وری مشترک از منابع آبی رودخانهٔ مرزی اترک در جهت اجرای سیاست‌های کلی نظام

رضا فرهادی^۱، * مسعود مطلبی^۲، علی محمدزاده^۳

۱. دانشجوی دکتری، رشتهٔ علوم سیاسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، شاهرود، ایران
۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آزادشهر، آزادشهر، ایران
۳. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، شاهرود، ایران

 20.1001.1.23452544.1402.11.42.7.5

چیکید

تاریخ دریافت: ۲۹ مرداد ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش: ۱ آبان ۱۴۰۱

تاریخ انتشار: ۱ تیر ۱۴۰۲

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

کلیدواژه‌ها:

هیدروپلیتیک، رود مرزی اترک، ایران، ترکمنستان، امنیت، سیاست‌های کلی نظام.

ارتقای بهره‌وری و توجه به ارزش اقتصادی، امنیتی و سیاسی آب در استحصال، عرضه، نگهداری و مصرف آن و همچنین مهار آب‌هایی که از کشور خارج می‌شود و اولویت استفاده از منابع آب‌های مشترک از سیاست‌های کلی نظام است. از آنجا که مناقشه در آب‌های مشترک مرزی می‌تواند به تهدید صلح و امنیت بین‌المللی منجر شود، خطر جنگ آینده بر سر آب، به‌صورت گسترده از اوایل دههٔ ۰۹ میلادی در محافل دانشگاهی و پژوهشی مطرح شد. کشور ترکمنستان که حجم عمدهٔ خاکش را صحرای قره‌قوم تشکیل داده، در دوران مختلف آب مورد نیازش را از آب‌های مشترک و فرامرزی تأمین کرده است. نیاز شدید دو کشور به آب رود اترک در دو دورهٔ قبل و بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی همواره از مسائل بحث‌برانگیز ایران و ترکمنستان بوده است. روش پژوهش توصیفی - تحلیلی است سؤال تحقیق عبارت است از: چالش‌های سیاسی - امنیتی ایران و ترکمنستان در خصوص بهره‌برداری مشترک از اترک و هیدروپلیتیک آن چیست؟ یافته‌های تحقیق حاکی از این است که دیپلماسی حاکمیتی جمهوری اسلامی ایران دربارهٔ اترک در دو دورهٔ قبل و بعد از فروپاشی شوروی، تسامح، تساهل و دوری از تنش بوده و همین امر باعث بهره‌وری جسورانه و بیشتر ترکمنستان از اترک، خارج از قواعد حقوقی بین‌المللی شده است. بر این اساس، ایران باید رویکردی تازه در خصوص هیدروپلیتیک اترک در پیش گیرد و دو کشور با ارائهٔ راهکارهای مناسب، کشمکش‌های قریب‌الوقوع و احتمالی را به همکاری و توسعه تبدیل کنند.

طبقه‌بندی JEL: B20, E58, E50, D72

* نویسندهٔ مسئول:

دکتر مسعود مطلبی

نشانی: آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد آزادشهر

تلفن: +۹۸(۹۱۱)۱۷۹۶۰۸۳

پست الکترونیک: motaleb1404@gmail.com

۱. مقدمه^۱

در عصر حاضر و به خصوص در دهه های اخیر، «آب» عامل مهم راهبردی در سیاست خارجی و امنیتی دولت ها و ملت ها بوده است. با وجود برتری چشمگیر «آبی» بودن کره زمین، مقدار بسیار محدودی از این آب برای بشر قابل استفاده بوده است. این مقدار آب به دلیل بازتولید و جایگزین نشدن، با رشد روزافزون جمعیت همخوانی ندارد و روزبه روز خطر کمبود این عامل مؤثر حیاتی جامعه انسانی، حیوانی و نباتی را تهدید می کند. در چنین شرایطی، آب شیرین به عنوان منبع تجدیدناپذیر و غیرقابل بازتولید، این رقابت را به سطح بالایی از سیاست خارجی می کشاند (باری پور، صادقیان، انصاریان و حاجی کندی، ۱۴۰۱). از این رو امروزه وقتی از کمیابی آب حرف می زنیم، مقصود هیدروپلیتیک^۲ آب است. هیدروپلیتیک یا «سیاست آب» یک نگرش دانشگاهی جدید است که پیچیدگی ها و ریزه کاری های مربوط به کمبود آب را تجزیه و تحلیل می کند. هیدروپلیتیک مقوله ای چندرشته ای است که از ترکیب و آمیختگی رشته های مختلف ایجاد می شود؛ مانند هیدرولوژی، روابط بین الملل، قوانین بین الملل، امنیت، اقتصاد و فلسفه است (عطاری و آوریده، ۱۳۹۶، صص. ۲۸۵-۳۰۸). چنین دیدگاهی می تواند نتیجه گیری ما از روابط سیاسی دو کشور درباره هیدروپلیتیک آب های فرامرزی و چالش های سیاسی - امنیتی احتمالی آن را آسان کند.

کشور ترکمنستان به دلیل قرار گرفتن در منطقه خشک و نیمه خشک، به شدت دچار کمبود آب شیرین است؛ از همی رو رودهای مشترک با همسایگان، مهم ترین منابع اصلی رفع نیازهای آبی این کشور به شمار می آید. رود اترک، دومین رود فرامرزی تأمین کننده آب ترکمنستان، در سال های اخیر کانون توجه سیاستمداران دو کشور ایران و ترکمنستان بوده است. مدیریت آب رود اترک به منظور تأمین نیازهای کشاورزی، صنعتی و خانگی دو سوی مناطق مرزی در دهه های گذشته به گونه ای بوده که تفاوتی با دوره حاکمیت امپراتوری روسیه و قبل از فروپاشی شوروی نداشته است. با وجود روابط خوب سیاسی ایران و ترکمنستان به ویژه از سال ۱۳۷۰ به بعد و نیز اشتراکات تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی میان دو کشور، همچنان در برخی امور همکاری شایسته و ثمربخشی صورت نمی گیرد (زرقانی و لطفی، ۱۳۸۹، ص. ۲۱). در سال های اخیر، نگرانی های مستمر درباره تأمین منابع آب شیرین، با وجود اجرای طرح ها، برنامه ها و همایش های مشترک زیست محیطی، نشان دهنده ناکارآمدی این برنامه ها و گردهم آبی های بوده است؛ زیرا با وجود تصمیم گیری های بالقوه در همایش های زیست محیطی و برنامه ریزی های مدیریت آب رود اترک به خصوص از طریق راهکارهای قانونی در مناطق مشترک مرزی (حوضه های آبی مشترک)، این فرایند هنوز

۱. مقاله مستخرج از رساله دکتری علوم سیاسی است.

2. Hydropolitic

حل نشده باقی مانده است (پیلتن و بطحایی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸).

با توجه به اینکه ارتقای بهره‌وری و توجه به ارزش اقتصادی، امنیتی و سیاسی آب در استحصال، عرضه، نگهداری و مصرف آن و همچنین مهار آب‌هایی که از کشور خارج می‌شود و اولویت استفاده از منابع آب‌های مشترک از سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در مورد «منابع آب» مصوب ۲۳ دی ۱۳۷۷ است که در تاریخ ۳ بهمن ۱۳۷۹ از سوی مقام معظم رهبری تأیید و طی شماره ۷۶۲۳۰/۱ مورخ ۳ بهمن ۱۳۷۹ به وزارتخانه‌های مرتبط (کشاورزی و نیرو) ابلاغ گردیده، در این پژوهش بر اهمیت بهره‌برداری از آب رود اترک در دوسه دهه اخیر تأکید شده؛ زیرا پس از استقلال جمهوری ترکمنستان (اکتبر ۱۹۹۱م) در خصوص قواعد و رژیم حقوقی رودهای فرامرزی این کشور با ایران هیچ معاهده رسمی بین‌المللی بین دو طرف منعقد نشده است؛ هرچند براساس توافق‌های تاریخی صورت‌گرفته در دوره‌های مختلف بین ایران و ترکمنستان، تا کنون هیچ اختلاف و چالش جدی بین آن‌ها وجود نداشته است. ترکمنستان در دوره‌های مختلف (تزارها، اتحاد شوروی و پس از استقلال جمهوری‌ها) به‌میزانی فزاینده از سهم خود از حوضه، آبریز و مشترک اترک بهره‌برداری کرده و با وجود تذکرات ایران، همچنان تمایل دارد مطابق همان دوره‌های مذکور (از نظر کمی) از این آب‌ها استفاده کند. در عصر کنونی، استفاده از منابع آبی مشترک به‌خصوص آن‌هایی که در امتداد مرزهای جغرافیایی دو یا چند کشور هم‌جوار واقع شده‌اند، یکی از چالش‌برانگیزترین موضوعات سیاسی - امنیتی دولت‌ها به‌شمار می‌آید. در این مقاله به این پرسش پاسخ داده شده است: چالش‌های سیاسی - امنیتی ایران و ترکمنستان درباره بهره‌برداری مشترک از رود اترک و هیدروپلیتیک آن چیست؟

۲. پیشینه تحقیق

جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک به مطالعه نقش‌آفرینی قدرت سیاسی در محیط جغرافیایی می‌پردازد و سه عنصر اصلی آن عبارت است: جغرافیا، قدرت و سیاست. بسیاری از پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه جنبه کاربردی ندارد؛ با این حال، مرور و معرفی آن‌ها می‌تواند در شناخت مفاهیم مربوط به مدیریت آب‌های مرزی راهگشا باشد.

باری‌پور و دیگران (۱۴۰۱) با بررسی ایده «آب عامل جنگ یا مناقشه» به این مهم اشاره کرده‌اند که آب نه‌فقط می‌تواند عامل جنگ در حوضه‌های آبریز مشترک باشد، بلکه منطقه غرب آسیا ظرفیت بسیاری برای وقوع درگیری‌های آبی است؛ زیرا قاره آسیا بیشترین تعداد جنگ آبی در قاره‌ها و در این قاره، آسیای غربی بیشترین تعداد نبردهای ثبت‌شده در تاریخ را دارد (صص. ۴۰۸-۴۴۲).

دهشیری و حکمت‌آرا (۱۳۹۷) در تحقیق خود درباره اختلافات منابع آبی فرامرزی بیان

کردند در حالی که احتمال وجود اختلاف در آسیای میانه بر سر منابع آب وجود دارد، به دلیل اجرا نشدن کامل ترتیبات توافق‌شده، هنوز احتمال درگیری مسلحانه بین کشورها در منطقه بسیار زیاد است. به‌رغم تنش‌های گاه‌به‌گاه، کشورهای منطقه از طریق میانجیگری بین‌المللی با یکدیگر همکاری و اختلافاتشان را برطرف می‌کنند. با وجود این، پس از دو دهه تلاش بین‌المللی برای احیای دریای آرال و اجرای تغییرات برای تثبیت اوضاع زیست‌محیطی در منطقه، مشکلات خشک شدن این دریای مهم به‌عنوان یک زهکشی بزرگ در منطقه آسیای میانه است. همچنین با توجه به اینکه ایران و افغانستان در کشورهای حوضه آسیای میانه در حوضه دریای آرال مشترک‌اند، این کشورها نیز موظف‌اند در مذاکرات آب حضور داشته باشند. به‌منظور پاسخ به سؤال اصلی درباره چگونگی ارتقای سطح هیدروپلیتیک در حوضه آرال، نویسندگان معتقدند «مشارکت همه ذی‌نفعان در مذاکرات آب»، «نقش فعال‌تر سازمان‌های بین‌المللی»، «بررسی نامناسب برنامه‌های آب» و «استفاده از منابع جدید آب» در حوضه دریای آرال می‌تواند اختلافات آب را از طریق گفت‌وگو در چارچوب هیدروپلیتیک حل کنند (ص. ۷۵۷).

دی استفانو^۳ (۲۰۱۷) به‌همراه جمعی از پژوهشگران هیدروپلیتیک در نشریه انگلیسی‌زبان *تغییرات زیست‌محیطی جهان* تحقیقات گسترده‌ای درباره رودخانه‌های مرزی و استراتژیک انجام داده و از این طریق به بررسی نقش حوضه‌های آبی مشترک و هیدروپلیتیک منطقه‌ای پرداخته است. او معتقد است شناسایی نواحی مشترک آبی و بررسی آن‌ها در وهله نخست نیازمند درک ماهیت و طبیعت آن نقاط و شناخت بازده هیدروپلیتیک آن‌ها از گذشته تا کنون است. او یادآوری می‌کند فقدان چنین شناختی همواره باعث ایجاد کشمکش‌های منطقه‌ای و جهانی بوده است.

بررسی‌های انجام‌شده درباره حوضه آبریز مشترک رودخانه اترک بین ایران و ترکمنستان نشان می‌دهد بی‌توجهی کشورها به استفاده منصفانه و معقولانه از آب و پایبند نبودن آن‌ها به توافق‌های حاصل‌شده در این زمینه می‌تواند زمینه‌ساز مناقشات احتمالی و همچنین بروز مخاطرات زیست‌محیطی و انسانی در این منطقه حساس باشد.

۳. چارچوب نظری

موضوع استفاده از آب و منابع آبی مشترک در رودخانه‌های مرزی و فرامرزی و اولویت استفاده از منابع آب‌های مشترک از سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در مورد «منابع آب»، مصوب ۲۳ دی ۱۳۷۷ است که در تاریخ ۳ بهمن ۱۳۷۹ از سوی مقام معظم رهبری تأیید و طی شماره ۷۶۲۳۰/۱ مورخ ۳ بهمن ۱۳۷۹ به وزارتخانه‌های مرتبط ابلاغ شده است.

3. De Stefano

با اینکه هیدروپلیتیک آب همواره اهرم فشار و ابزار ژئوپلیتیکی در دست کشورهای فرادست بوده است، می‌توان اذعان کرد بیشتر صاحب‌نظران و پژوهشگران جغرافیای سیاسی با وجود نگاه ویژه به این موضوع هنوز نتوانسته‌اند بر مشکلات مرتبط با آن فائق شوند؛ زیرا این دیدگاه‌ها و نظرها باید بتواند راهکاری برای ایجاد کنوانسیون‌ها و توافق‌های سیاسی - امنیتی کشورهای همجوار با آب‌های مشترک بین‌المللی عرضه کند. بررسی موضوعی هیدروپلیتیک آب در یک منطقه خاص جغرافیایی، مقدمتاً نیازمند شناخت جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک خاص آن موضوع است. ژئوپلیتیک یا سیاست جغرافیایی در مقام موضوعی میان‌رشته‌ای، هم از منظر جغرافیا و هم از منظر سیاست از بحث‌برانگیزترین موضوعات علمی - پژوهشی است. همانند بسیاری از دانش‌ها و رشته‌های دیگر، تعریف‌های زیادی برای ژئوپلیتیک بیان شده است. وجه مشترک همه این تعاریف برقراری نوعی رابطه میان فضا یا مکان و سیاست است.

از دیدگاه **کالین فلینت**^۴ (۱۳۹۰)، ژئوپلیتیک در یک برداشت، اقدام کشورها به کنترل سرزمین یا قلمرو و رقابت بر سر آن است (ص. ۱۴۵). **ییلدیز**^۵ (۲۰۱۷) در کتاب دیگری در این زمینه، ژئوپلیتیک را مطالعه توزیع جغرافیایی قدرت در میان کشورهای جهان تعریف می‌کند (p. 128). به اعتقاد سال کوهن^۶، ژئوپلیتیک مطالعه کاربردی رابطه فضای جغرافیایی با سیاست است (به نقل از حافظ‌نیا، ۱۳۸۵، ص. ۲۵). ژئوپلیتیک طبق تعریف **باردن و شلی**^۷ (۱۳۸۴)، مطالعه روابط و کشمکش‌های بین‌المللی از منظر ژئوپلیتیکی است. نظریه پردازانی همچون فلینت، باردن و شلی در تحقیقاتشان با عناوینی مانند سیاست‌های جهان در قرن بیستم، تحولات جهانی ژئوپلیتیک در دوران پس از جنگ سرد، تحول ژئوپلیتیک جهانی و ژئوپلیتیک در عصر جهان نو، به طرح موضوعات جدید ژئوپلیتیکی پرداختند و عرصه‌های تازه‌ای را در گستره این علم گشودند. اکنون مباحثی مانند ژئوپلیتیک زبان، ژئوپلیتیک اطلاعات، ژئوپلیتیک آب یا هیدروپلیتیک تکوین و توسعه یافته و هریک خود باب موضوعات و مباحث علمی - پژوهشی تازه‌ای را گشوده است. ناگفته نماند ژئوپلیتیک و مقولات وابسته از مطالعات عمدتاً نظامی به مطالعات متنوع‌تر و نه الزاماً نظامی تبدیل شده است. آنچه در این زمینه اهمیت دارد، اصل حق حاکمیت مشترک آب‌های مرزی براساس دکترین مذکور است. این اصل براساس کنوانسیون‌های آب‌های فرامرزی و ماده ۶ کنوانسیون حقوق بین‌الملل ارزیابی می‌شود. بر این اساس و با توجه به سیاست‌های کلی نظام، در تحقیق حاضر، با تکیه بر کنوانسیون‌ها و رژیم حقوقی آب‌های فرامرزی مبحث حاکمیت مشترک و منصفانه

4. Collin Flint

5. Yildiz

6. Sall Cohen

7. Barden & Shelly

آب‌های فرامرزی در دکترین مذکور بررسی شده است (صص. ۴۱۸-۴۰۹).

از دیدگاه حقوق بین‌الملل، رودها به‌طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شود: رودهای ملی و بین‌المللی. هر آب جاری عظیم را که قابل کشتیرانی باشد و یا از سرزمین چند کشور عبور کند یا سرزمین آن‌ها را از هم جدا سازد، به‌طور عام رود بین‌المللی می‌نامند (گوهری، ۱۳۸۹، ص. ۲۴). به عبارت دیگر، رودخانه‌ای که حدفاصل بین دو یا چند کشور باشد و تحت حاکمیت انحصاری یک دولت خاص نباشد، هرچند قابل کشتیرانی هم باشد، رودخانه بین‌المللی نامیده می‌شود (زرقانی، ۱۳۹۶، ص. ۷۰).

طبق ماده ۳۳ قرارداد ورسای ۱۹۱۹، رودخانه بین‌المللی قابل کشتیرانی است و بیش از یک کشور را به آب آزاد مرتبط می‌کند. شارل روسو رود بین‌المللی را چنین تعریف می‌کند: در علم و در عمل، آب جاری بزرگ که قابل کشتیرانی باشد و از سرزمین چند کشور عبور کند (رودهای پیاپی) و یا سرزمین آن‌ها را از هم جدا سازد (رودهای هم‌جوار)، رود بین‌المللی گفته می‌شود (Martinez, 2013, p. 4). در کنوانسیون بارسلون (۱۹۲۱) که به‌منزله قانون اساسی رودهای بین‌المللی است، وجه تسمیه و عرفی رودهای بین‌المللی را به آبراهه‌های مورد استفاده بین‌المللی تغییر داد. اساسنامه بارسلون ضابطه اقتصادی رود را بر ضوابط عرفی (یعنی از چند سرزمین عبور کردن و قابل کشتیرانی بودن) افزود. درنهایت می‌توان چنین استنباط کرد که رود بین‌المللی به رودی اطلاق می‌شود که سه ویژگی داشته باشد: ۱. از خاک دو یا چند کشور عبور کند؛ ۲. مرز دو یا چند کشور را از یکدیگر جدا سازد؛ ۳. اهمیت اقتصادی - سیاسی داشته باشد (زرقانی و لطفی، ۱۳۸۹، ص. ۶۳). در شکل زیر انواع رودهای بین‌المللی نشان داده شده است.

شکل ۱. انواع رودهای مرزی (منبع: باری‌پور و دیگران، ۱۰۴۱، ص. ۷).

ناگفته نماند پیش از کنگره وین (۱۸۱۵)، حاکمیت بر رودخانه‌ها مطلق بود و به منافع سایر دولت‌ها توجه نمی‌شد. اصل همکاری بین‌المللی در بهره‌برداری از رودهای بین‌المللی اولین بار در همین کنگره مطرح شد؛ زیرا با پیشرفت روزافزون صنعتی و توسعه بازرگانی در اروپا لازم بود منافع متضاد دولت‌ها و ملت‌های مختلف در رودخانه‌های بین‌المللی اروپا با یکدیگر وفق داده شود (سینایی، ۱۳۸۹، ص. ۲۳).

۳-۱. هیدروپلیتیک رود فرامرزی اترک

رودخانه اترک پنجمین رودخانه طولانی ایران است که حوضه آبریز آن در منتهی‌الیه شمال شرقی کشور جریان دارد و بخشی از حوضه آبریز دریای خزر (کاسپین) به‌شمار می‌آید. این حوضه آبریز دربرگیرنده بخش‌هایی از سه استان خراسان، گلستان و مازندران است. مسیر اترک به‌گونه‌ای است که آن را به اترک سفلی، میانی و علیا تقسیم کرده است. این رود از کوه کپه‌داغ تا سواحل شرقی دریای خزر به‌صورت نوار باریک در جهت شرقی - غربی گسترش یافته است. این رودخانه در روستا و محل چات (مرز ایران و ترکمنستان) با رود سومبار ترکیب شده و به‌عنوان خط مرزی دو کشور، به طول نزدیک به ۱۹۵ کیلومتر امتداد یافته است و در ۳۳ کیلومتری شمال غربی گمیشان به دریای خزر می‌ریزد. بخش اصلی آن که اترک داخلی نیز خوانده می‌شود، از کوه‌های اطراف شهرستان قوچان سرچشمه می‌گیرد، پس از عبور از محدوده‌های شیروان و بجنورد وارد استان گلستان و دشت گرگان و ترکمن صحرا می‌شود و پس از عبور از گمیشان وارد خاک ترکمنستان و سپس دریای خزر (کاسپین) می‌گردد. از سرچشمه تا دریای خزر، طول اترک ۵۳۵ کیلومتر است. طول رودخانه سومبار نیز ۴۳ کیلومتر است (از ترکمنستان تا چات) که ۲۶ کیلومتر آن مرزهای رسمی ایران و ترکمنستان را در استان خراسان شمالی تشکیل می‌دهد (اترک خارجی). مسیر این رود از شرق به غرب با شیب متوسط ۰٫۴ درصد و ارتفاع متغیر ۱۳ - ۱۰۰ متر است (ستاره، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۳).

منطقه ترکمن صحرا در دوران پادشاهی هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان بخشی از قلمرو امپراتوری ایرانی بود. ترکمن‌ها از ۶۰۰۰ سال قبل در جوار سیردریا و جیحون و مناطق شمالی اقامت داشتند. آنان که از نوادگان آغوز بودند، در مناطق شمالی و شمال شرقی ایران و مناطق خان‌نشین خيوه، بخارا، افغانستان و... ساکن بودند. با ظهور سلسله‌های پادشاهی گوناگون مانند زندیه، افشاریه و صفویه، قبایل ترکمن دائماً در حال جابه‌جایی در مرزهای جغرافیایی ایران بودند. در دوران نادرشاه، با حمله او به ترکمنستان، شمار زیادی از قبایل ترکمن به کرانه دریای خزر و نواحی استرآباد کوچ کردند.

روس‌ها از اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم طبق وصایای پطر کبیر، امپراتوری خود را گسترش دادند و تلاش کردند دریای خزر و مناطق ساحلی و وابسته آن را تحت قیمومیت

و سلطه خود در آورند. روس‌ها در نیمه دوم قرن نوزدهم حملاتشان به مناطق شمالی ایران را گسترش دادند و خجند، سمرقند، خیوه و... را تصرف کردند. حمله روس به گوگ‌تپه و کشتار جمع زیادی از تراکمه، یکی از وقایع تاریخی مهم در تاریخچه ترکمن‌هاست. روس‌ها پس از این فتح بی‌رحمانه، قرارداد آخال را به ایران تحمیل کردند. براساس مفاد این قرارداد، آب نقاط مرزی و استان‌های مجاور مرزی ترکمنستان با ایران باید تأمین می‌شد. چون منبع رود فیروزه و منابع بعضی رودها و رودهایی که به خزر می‌ریختند، تأمین‌کننده آب ایران بود، دولت وقت ایران به اجبار متعهد می‌شد در هیچ شرایطی اجازه ندهد روستاهای ترکمنستان (شوروی) از آب اترک بی‌بهره بمانند. ترکمنستان نیز به اتکای آن، شروع به گسترش مناطق روستایی و کشاورزی در حاشیه اترک کرد. در متن قرارداد مزبور، افزون بر تحلیل مسائل حقوقی، امنیت سیاسی و اقتصادی ترکمنستان را نیز در گرو ورود آب‌های مرزی سرچشمه‌های رودخانه‌های ایران (به‌ویژه اترک) بدون محدودیت، تعیین نمودند و حاکمیت سرزمینی ایران را کاملاً نقض کردند (بای، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۰). سیر تاریخی مربوط به رودخانه اترک بیانگر این نکته مهم است که روس‌ها هر جا با مشکلات آب مواجه می‌شده‌اند، به‌گونه‌ای عمل می‌کرده‌اند که بتوانند این کمبود آب را با سلطه‌گری به‌خصوص حول محور رودهای مرزی جبران کنند. به همین دلیل حتی بعضی تغییرات مورفولوژیک اترک که منجر به آسیب رساندن مناطق کشاورزی ایران در حاشیه مرزها شده، برای آن‌ها واکنش‌برانگیز نبوده است. برای مثال اترک به دلیل شیب زیاد رود سومبار و تغییر مسیر آن، برخی علائم مرزی، زمین‌های کشاورزی، جاده مرزی و حتی خطوط انتقال گاز و تلفن ایران را از بین برده است (علایی، ۲۰۰۷، ص. ۷).

۲-۴. ویژگی‌ها و جایگاه هیدرولوژیک حوضه آبریز اترک

از نظر هیدروگرافی، سطح حوضه آبریز اترک (با احتساب سومبار) حدود ۲۸,۰۰۰ کیلومترمربع مساحت دارد. آن قسمت از حوضه آبریز که در خاک ایران است، مساحتی حدود ۲۶,۹۰۰ کیلومترمربع را شامل می‌شود. قسمت عمده این حوضه را مناطق کوهستانی (۲۰,۷۰۰ کیلومترمربع) تشکیل می‌دهد و مساحتی کمتر از یک‌چهارم آن در مناطق دشتی و کوهپایه‌ای قرار دارد و کوه کپه‌داغ با ۲,۹۰۳ متر ارتفاع بلندترین نقطه آن است. پایین‌ترین نقطه این حوضه، در مصب رودخانه و در حدود ۲۷ متر پایین‌تر از سطح دریاهای آزاد قرار دارد. این حوضه آبریز به‌علت مجاورت با منطقه مرطوب گرگان و قرار گرفتن در مسیر آب‌وهوای مدیترانه‌ای، مقدار ریزش جوئی نسبتاً زیاد دارد. میزان بارندگی سالانه از حدود ۲۰۰ میلی‌متر در شمال غربی و در مجاورت ترکمنستان تا حدود ۸۰۰ میلی‌متر در مناطق مرتفع شرقی و در دامنه‌های البرز و کوه‌های خراسان در نوسان است؛ ولی قسمت اعظم حوضه میزان بارشی بین ۲۵۰ تا ۴۰۰ میلی‌متر در سال دارد (پاک‌نژاد و عزتی، ۱۳۹۷، ص. ۲۴). اترک رودخانه‌ای دائمی است و آب‌دهی آن در طول یک دوره ده‌ساله و در دهکده قازانقایه حدود

۱۲۳ میلیون مترمکعب به‌طور متوسط در هر سال برآورد شده است. آب‌دهی اترک در سال آبی ۱۳۶۴-۱۳۶۵، حدود ۱۴۰ میلیون مترمکعب و حداکثر آب‌دهی لحظه‌ای آن در همین محل ۶۰۶ مترمکعب در ثانیه بوده است (ستاره، ۱۳۹۰، ص. ۱۹۱). در منابع و پژوهش‌های انجام‌شده، میزان برداشت از آن به‌شکل‌های متفاوت ذکر شده است. جعفری در جلد دوم کتاب رودهای ایران میانگین آب‌دهی سالانه اترک را ۲۷۵ میلیون مترمکعب بیان کرده؛ در حالی که منابع رسمی وزارت نیرو و آب منطقه گیلستان و مازندران، میزان توافقی‌های محلی حاصل‌شده با طرف‌های ترکمنستانی برای استحصال آب شیرین از رود اترک را سالانه ۴۴۰ میلیون مترمکعب اعلام کرده‌اند که به‌طور مساوی متعلق به دو کشور است. اما کارشناسان منابع آب میزان بهره‌برداری از حوضه آبریز مشترک اترک را ۸۰۰ میلیون مترمکعب برآورد کرده‌اند. البته در حال حاضر فقط ۸۵ میلیون مترمکعب از میزان توافقی‌های به‌عمل‌آمده استفاده می‌شود؛ زیرا سرمایه‌گذاری‌های مناسبی برای استحصال و انتقال آب به سایر نقاط استان‌های شمالی ایران صورت نگرفته است (همان، ص. ۱۸۹).

۳-۴. چالش‌های اکولوژیکی اترک و دیپلماسی توسعه

امروزه آب‌های مشترک فقط چالش اکولوژیکی صرف نیست، بلکه در سده معاصر به‌عنوان ابرچالش زیست‌محیطی در روابط سیاسی - اقتصادی کشورهای ذی‌نفع نقش دارد. محیط‌زیست شمال شرقی ایران در مناطق مرزی با کشورهای همسایه همچون ترکمنستان دچار چالش‌های گسترده و شدیدی است؛ به‌گونه‌ای که عبارت بحران برای محیط‌زیست این منطقه و آب مورد نیاز کشاورزی آن را دیگر نمی‌توان مناسب وضعیت فعلی آن منطقه دانست. با وجود گستردگی و فراوانی آب در منطقه شمال ایران، منطقه حاشیه اترک از این گستردگی منابع آبی در مضیقه است. اگر موضوع کمبود آب در ایران را فرضاً به دو بخش چالشی و ابرچالشی تقسیم کنیم، منطقه حوضه اترک، به‌رغم قرار گرفتن در قطب آبی و شمالی کشور، یک بحران یا ابرچالش خواهد بود. رود اترک و منابع آبی آن در منطقه توسعه‌پذیری قرار گرفته که در آن، آب موضوعی استراتژیک و حیاتی در توسعه مناطق خشک، نیمه‌خشک و کم‌آب به‌خصوص برای ترکمنستان به‌شمار می‌آید. توزیع نابرابر این رود در بعضی مناطق تبعات نامتوازنی را در ابعاد سیاسی - اقتصادی رقم زده است؛ به‌گونه‌ای که این امر باعث تنش میان دو کشور ایران و ترکمنستان شده و به مرحله‌ای رسیده که نیازمند برقراری توازن توزیعی - توسعه‌ای براساس سازکارهای اکولوژیکی در منطقه است.

تحقیقات نشان داده است سرانه مصرفی ایران در حوضه رود مشترک اترک از زمان تزارها به این سو رفته‌رفته کاهش یافته و تقریباً کمتر از نصف شده است. طبق اسناد علمی منتشرشده، حوضه آبریز اترک در دهه‌های اخیر با مشکلات آبی و چالش‌های اساسی روبه‌رو بوده است (مختاری، ۱۳۹۱، ص. ۴۹). بزرگ‌ترین مشکل در این زمینه این است

که نهاد سیاست‌گذاری دائمی که فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشور در حوزه آب‌های مشترک همچون اترک را به شکل علمی، آکادمیک و بین‌المللی ارزیابی کند، در این منطقه وجود ندارد. این ارزیابی باید فعالیت‌ها، انتقادهای و پیشرفت‌ها را پوشش دهد و بتواند منابع و مصارف را با هم متناسب کند. این اتفاق در بخش جنوبی اترک (خاک ایران) نیفتاده است و تا زمانی که این کار انجام نشود، بحث توسعه کشاورزی و اقتصادی حوضه اترک کماکان مانند گذشته خواهد بود و این منطقه وارد مرحله توسعه‌پذیری نخواهد شد. بخش عمده‌ای از منطقه حوضه اترک، خشک است و این بخش قسمتی از ۸۵ درصد ایران خشک به‌شمار می‌آید. گفتنی است که ۵۴ درصد ایران کویر و کوهستان است و ۳۵,۰۰۰ کیلومترمربع از خاک کشور مرطوب است؛ بنابراین ایران با کشورهایی همچون ایتالیا، فرانسه و انگلستان فرق می‌کند. ایران نیاز دارد برنامه‌های ویژه توسعه برای مناطق مشترک با همسایگان به خصوص منابع آبی طراحی کند. این برنامه‌ها باید با فضا، انسان، صنعت و... سازگار باشد. این برنامه‌ها در کشور ما طراحی و اجرا نشده است. توسعه آبی در حوضه‌های مشترک باعث رشد پایدار اقتصادی خواهد شد (پاک‌نژاد و عزتی، ۱۳۹۷، صص. ۷-۲۴). تمام شاخص‌ها نشان می‌دهد ایران از شاخص تنش آبی گذشته است. رقم ۱۷۱۰ مترمکعب در آمارها حاکی از این است که ایران آشکارا وارد فاز تنش آبی به خصوص در مناطق مشترک شمالی و جنوبی شده است؛ یعنی به‌طور متوسط عدد ۱۴۵۰ مترمکعب بهره‌برداری بی‌رویه ترکمنستان از رود اترک از یک سو و بی‌توجهی سیاست‌مداران ایران از سوی دیگر، اترک را وارد تنش آبی در شمال کشور کرده است. نکته اساسی در توسعه مناطق حوضه اترک این است که تفکر توسعه در این مناطق از گذشته تا کنون نهادینه نشده است. استان‌های شمالی به تبعیت از دولت‌های وقت هرگز بیانیه توسعه‌ای منتشر نکرده‌اند. مردم این منطقه هم از فرایند توسعه اقتصادی و کشاورزی در این ناحیه آگاهی چندانی ندارند. تحقق یافتن توسعه در این منطقه فقط به معنای اجرای یک برنامه یا طرح برای مثال ساختن سد یا فرودگاه نیست؛ بلکه توسعه یک فرایند فرهنگی، سیاسی و اقتصادی بلندمدت است که در پی اندیشه، خرد جمعی و براساس فرایند کارشناسانه زیست‌محیطی به وجود می‌آید. در این راستا، بحران انتقال آب و تأمین آب به این موضوع دامن زده است. اگر موضوع جدی گرفته نشود، می‌تواند بین اقوام دو سوی مرز لکنت و اختلاف ایجاد کند. تنش‌های آبی و زیست‌محیطی در این منطقه می‌تواند بحران‌های تازه‌ای را در رابطه ایران با همسایگان شمالی ایجاد کند.

۴-۴. ژئوپلیتیک و هیدرولوژی اترک در استان گلستان

استان گلستان، یکی از اصلی‌ترین استان‌های شمالی کشور، با وسعت تقریبی ۲۰/۵ هزار کیلومترمربع در شرق دریای خزر واقع شده است. این استان از شمال به جمهوری ترکمنستان منتهی می‌شود. قرار گرفتن این استان در مجاورت دریای خزر و نیز ترکمنستان، آن را دارای

دو نوع آب‌وهوای غالب کرده است؛ از یک سو مجاورت با دریای خزر باعث شده استان گلستان دارای آب‌وهوای معتدل باشد و از سوی دیگر مجاورت با صحرای ترکمنستان، دوری از دریا و کاهش ارتفاعات، آب‌وهوای نیمه‌بیابانی و گرم را به این استان بخشیده است. این استان دارای مراتع گسترده‌ای در مجاورت با مرز ترکمنستان و منتهی‌الیه شمال شرق کشور است. میزان بارندگی سالانه آن بین ۲۰۰ تا ۷۰۰ میلی‌متر اعلام شده است.

فعالیت‌های اقتصادی استان بر محور کشاورزی، به‌خصوص دیم، استوار است. به همین دلیل از حدود ۸۸۰,۰۰۰ هکتار زمین‌های قابل کشت آن، حدود یک‌سوم به‌صورت کشت آبی استفاده می‌شود. گزارش‌های سازمان آب منطقه‌ای مازندران و گلستان نشان می‌دهد در حوضه‌های آبریز استان گلستان (عمدتاً اترک) بالغ بر ۱۰۰۰ میلیون مترمکعب آب مازاد قابل انتقال به حوضه‌های مجاور وجود دارد که در صورت انتقال به دشت‌های استان گلستان، توسعه مناسبی را برای منابع آب و خاک استان فراهم می‌کند. به‌دلیل کمبود آب پایدار در امور کشاورزی که بیشترین مصرف آب‌های سطحی و زیرزمینی در این بخش را دارد، حدود دوسوم اراضی استان با کشت دیم بدون استفاده باقی مانده است؛ حال آنکه با برنامه‌ریزی مناسب و دیپلماسی سیاسی با کشور ترکمنستان، می‌توان بخش زیادی از کمبود این آب را از طریق اترک جبران کرد. به‌منظور توسعه کشت آبی زمین‌های مذکور، با توجه به شیوه آبیاری موجود، حدود ۲ میلیارد مترمکعب آب مورد نیاز است که بخش عمده آن را با پیگیری دیپلماتیک از طریق سهمیه آب رود اترک می‌توان تأمین کرد.

۵-۴. ژئوپلیتیک و هیدرولوژی اترک در ترکمنستان

کشور ترکمنستان با مساحت بیش از ۱۰۰ هزار کیلومتر مربع از جنوب با کشور ایران (مرزی حدود ۱۲۰۰ کیلومتر) همسایه است. آب‌وهوای ترکمنستان خشک و بیابانی است. فقط در نقاط مرتفع جنوبی از خشکی هوا کاسته می‌شود و رطوبت هوا افزایش می‌یابد. از ویژگی‌های بارز آب‌وهوای ترکمنستان به اختلاف زیاد درجه حرارت در شب و روز و فصول مختلف سال، بارش ناچیز و تبخیر فراوان می‌توان اشاره کرد. درجه هوا از ۵ درجه سانتی‌گراد در اطراف اترک (جنوب شرقی ترکمنستان) تا ۵- درجه در قسمت‌های شمال شرقی کشور متغیر است. دریای خزر و تعدادی رودخانه منابع آب ترکمنستان را تشکیل می‌دهد.

رودخانه‌های مرزی نقش بسیار حیاتی و کلیدی در تأمین آب مورد نیاز ساکنان این کشور ایفا می‌کند. بعد از آمودریا که پرآب‌ترین رود ترکمنستان و آسیای مرکزی است، اترک دومین رود مرزی تأمین‌کننده آب این کشور به‌شمار می‌آید. رود اترک در خاک ترکمنستان در بخش جنوب غربی این کشور جریان دارد. این رود از دامنه‌های جنوبی کپه‌داغ غربی سرچشمه می‌گیرد و طی چند شاخه به دریای خزر می‌ریزد که بزرگ‌ترین آن سومبار است. قسمت عمده این رود در بستر تنگ و عمیق جاری است و فقط در قسمت‌های غربی

در محدودهٔ باز و هموار جریان می‌یابد. همان‌طور که قبلاً اشاره شد، ترکمنستان از بیابان‌ها و فلات‌های پست تشکیل شده که مهم‌ترین بیابان آسیای مرکزی (قره‌قوم) نیز در این کشور است که ۹۰ درصد خاک آن را در بر گرفته است. به همین دلیل میزان بارش این کشور بین ۲۰۰ تا ۴۰۰ (تقریبی) است. همین امر باعث وابستگی منابع آب این کشور به رودهای هم‌مرز با همسایگان شده است. یکی از سرشاخه‌های رودخانهٔ مرزی اترک که از دامنه‌های جنوبی کوه‌های کپه‌داغ سرچشمه گرفته، فقط بخش کوچکی از آب اترک را تشکیل می‌دهد که در خاک ترکمنستان جریان دارد و از آنجا سرچشمه می‌گیرد و بخش اعظم و حیاتی آن وابسته به خاک ایران و سرچشمهٔ این رودخانه در خاک ایران است.

طبق نظر کارشناسان منابع آب، میزان بهره‌برداری از آب اترک را حتی تا ۸۰۰ میلیون مترمکعب نیز ذکر کرده‌اند. از این میزان، ترکمنستان حداقل ۲۲۰ میلیون مترمکعب و ایران فقط ۸۵ میلیون مترمکعب از این آب‌ها بهره برده است. با اینکه ترکمنستان از دیرباز دارای منابع فقیرانهٔ آب بوده، در دوران مختلف سیاسی سعی کرده تمام نیازهای آب شیرین خود را از طریق رودخانه‌های فرادستی یا رودهای مرزی تأمین کند. هنگامی که مرزهای سیاسی و جغرافیایی ایران - ترکمنستان در زمان حکومت تزارها در روسیه تثبیت نشده بود و ترکمن‌های دو سوی مرز زندگی کوچ‌نشین داشتند، اختلاف در بهره‌برداری از منابع آبی محدود بود؛ اما تثبیت مرزهای دو کشور، تقویت فرهنگ یک‌جانشینی و توسعهٔ شهرها، افزایش جمعیت و گسترش کشاورزی در دو سوی مرز رودخانهٔ اترک، جایگاه هیدرولوژی آن را بیشتر پدیدار کرده است و ترکمنستان فعلی با اتکا به قدرت استعماری روسیه، از آن به‌سہولت و حداکثری استفاده می‌کند. رودخانهٔ سومبار نیز با بیش از ۴۰ کیلومتر مرز مشترک و ۳۰ میلیارد مترمکعب آب‌دهی سالانه (طبق آمار دههٔ ۷۰) طبق مادهٔ ۱۵ قرارداد ۲۰ فوریه ۱۹۲۶ (۱ اسفند ۱۳۰۴) به دو قسمت مساوی برای بهره‌برداری ایران و شوروی (سابق) تقسیم شد و مجدداً در توافق‌نامهٔ ۱۱ اوت ۱۹۵۷ بین دو کشور بر این تساوی (تحمیلی) تأکید شد. این رودخانهٔ محلی سد ندارد و بهره‌برداری از آن به‌صورت نهرهای سنتی و پمپاژ آب صورت می‌گیرد. به‌علت شوروی این رود در خاک ترکمنستان، زمین قابل کشت در اطراف آن کم است.

۴-۶ تغییر مسیر اترک

یکی دیگر از مسائلی که برای کشورهای هم‌مرز (آبی) به‌وجود می‌آید، جابه‌جایی مجرای رود و به‌خصوص تغییر مسیر رودخانه (تا چندین کیلومتر) است که ناگزیر پیامدهای سیاسی - امنیتی و حتی اقتصادی - اجتماعی برای کشورهای همسایه دارد. طی سالیان متمادی بر اثر سیل‌های مکرر، نقاطی از رودخانهٔ اترک تغییر مسیر داده است؛ به‌طوری که تغییر مسیر در سه نقطه، روستاهای خیرخوجه، ترشکلی و داشلی‌برون، مشهود بوده و باعث شده حدود ۴۳

هکتار از اراضی ایران کاسته و بر وسعت خاک جمهوری ترکمنستان اضافه شود. البته در یک نقطه به دلیل تغییر جهت رودخانه حدود ۵ هکتار از اراضی ترکمنستان هم ضمیمه خاک ایران شده است؛ اما کاهش تدریجی وسعت خاک ایران به دلیل تغییر مسیر رودخانه به طور مداوم هر سال و بسیار بیشتر از ترکمنستان صورت می‌گیرد. تسریع در اجرای طرح احداث سد چات بر روی رودخانه مذکور توانسته تا حدودی از طغیان رودخانه اترک و انحراف مسیر آن جلوگیری کند و با ذخیره‌سازی آب در فصول بارندگی، آب کشاورزی منطقه را تأمین و موجب رونق بخشیدن به کشاورزی و اشتغال‌زایی و عدم مهاجرت ساکنان منطقه شود. بالا آمدن آب رودخانه مرزی اترک در فصول بارندگی منجر به طغیان و شستن دیوارهای خاکی رودخانه و تغییر مسیر آن می‌شود؛ به طوری که افزون بر آسیب رساندن به زمین‌های کشاورزی، اهالی و کشاورزان منطقه را نیز با مشکلات زیادی مواجه می‌کند. در روستای خیرخوجه این انحراف در محل میله مرزی ۱۶۸/۳ رودخانه است. در روستای ترشکلی در محل میله مرزی ۱۶۷/۲ و ۱۶۷ رودخانه به سمت ایران پیشروی دارد که مجموع این زمین‌ها بیش از ۴۰ هکتار است. در منطقه داشلی‌برون روبه‌روی میله مرزی ۱۶۶ و ۱۶۵/۲ به سمت ایران متوجه شده است. قریب ۲ هکتار از اراضی ایران در آن سوی رودخانه قرار گرفته است. در منطقه داشلی‌برون روبه‌روی میله مرزی ۱۶۶/۳ رودخانه به سمت ترکمنستان تغییر مسیر داده و حدود ۵ هکتار از اراضی کشور مقابل به سمت اراضی ایران افزوده شده است. البته جهت بهره‌برداری اقتصادی از این رودخانه در بخش سفلی نیز تحقیقاتی صورت گرفته است (غروی، ۱۳۸۲، ص. ۲۴).

۷-۴. اترک و قوانین و قراردادهای حقوقی

جمهوری ترکمنستان (یکی از جماهیر شوروی) در مرزبندی ملی جمهوری‌های آسیای مرکزی، در ۲۷ اکتبر ۱۹۲۴ تشکیل شد که شامل اراضی ناحیه پیشین ماورای خزر، عشق‌آباد، تراتستوا، تجن، نواحی مرو و مناطق ترکمن‌نشین جمهوری‌های پیشین بخارا و خوارزم می‌شود. در سال ۱۸۹۳م، اولین بار کمبود شدید آب در واحد سرزمینی اترک سفلی مشاهده گردید و مسئله اصلی تقسیم آب بین ایران و شوروی مطرح شد. در موافقت‌نامه مورخ ۲۷ فوریه ۱۹۲۶ که در پولتواتسک (عشق‌آباد) به امضا رسید، مسئله تقسیم آب رودخانه مزبور طرح و تنظیم شد. ماده ۱۴ این موافقت‌نامه درباره بهره‌برداری مشترک از جریان آب رودخانه اترک در منطقه مرزی به این شرح است: «آب رودخانه مرزی در سراسر خط مرزی بین دو طرف موافقت‌نامه، به دو قسمت مساوی بین ایران و ترکمنستان تقسیم می‌گردد». اندازه آب رودخانه توسط تکنسین‌های دو طرف موافقت‌نامه در امتداد فاصله ۱۵ ورست^۸ (واحد طول در روسیه) از مرز تا محلی که جریان آب رودخانه اترک در داخل ایران

۸. هر ورست معادل ۱/۰۶ کیلومتر است.

وارد می‌شود، به‌عمل آید. آب اندازه‌گیری‌شده باید به دو قسمت مساوی تقسیم شود. در صورتی که پس از امضای موافقت‌نامه، دولت ایران مبادرت به احداث تأسیسات هیدرولیکی برای ذخیره آب در آن کشور نماید، موظف است همان مقدار آب مصرف‌شده را در طول مدت آبیاری با تعطیل کردن تأسیسات طبق ارقام هواشناسی در خط مرزی بین دو کشور در محلی که آب رودخانه تقسیم می‌گردد، آزاد سازد. ضمناً دولت ایران دربارهٔ احداث و ایجاد چنین تأسیساتی باید قبلاً دولت شوروی را در جریان قرار دهد. از تاریخ امضای قرارداد (۱۹۲۶/۱۱/۲۰) تا کنون، در سراسر حوضه رود اترک آب مستقیماً از این رودخانه و شاخه‌های فرعی آن به‌وسیلهٔ تأسیسات موقت برگشت آب در حوضهٔ اترک میانی ایجاد شده که بیشتر با استفاده از دستگاه‌های بالابرنده برداشت شده است. موضوع تنظیم و بهره‌برداری مشترک جریان آب رودخانهٔ اترک به‌منظور تضمین توسعهٔ آبیاری برای اراضی واقع در پایین‌دست رودخانهٔ اترک، در تابستان ۱۹۵۶م در مذاکره‌ای بین سران شوروی سابق و شاه ایران مطرح شد و در تاریخ ۱۱ اوت ۱۹۵۷ موافقت‌نامه‌ای در تهران درخصوص بهره‌برداری مشترک از جریان آب در منطقهٔ مرزی دو کشور به امضا رسید.

۸-۴. سلطه‌گری شوروی بر منابع آبی مشترک (ایران - ترکمنستان)

جمهوری ترکمنستان، یکی از جماهیر شوروی، انحصارطلبی منابع آبی خود را مدیون این قدرت بزرگ شرق می‌دانست. در واقع تمام منافع آبی - مرزی ترکمنستان (بعد از استقلال ۱۹۹۱) میراثی از قدرت شوروی در منطقهٔ آسیای مرکزی بود. بهره‌مندی از قدرت سیاسی و نظامی شوروی به‌عنوان یکی از دو قطب بزرگ قدرت در جهان آن دوره، جایی برای اعتراض و واکنش کشورهای همسایه باقی نمی‌گذاشت. به همین دلیل تغییرات قراردادهای ایران - ترکمنستان در مورد منابع آب اترک، از قرارداد آخال تا هنگام استقلال جمهوری ترکمنستان پس از فروپاشی شوروی، بسیار اندک و نامحسوس بوده است. از سوی دیگر عدم شفافیت و نقصان اصول و قواعد پذیرفته‌شده در حقوق بین‌الملل درخصوص استفاده از آب‌های فرامرزی و مشترک بین چند کشور باعث اختلاف‌نظر میان کشورهای منطقهٔ آسیای مرکزی شده است. در این راستا، کشور ترکمنستان به‌دلیل پایین‌دست بودن، اصل مالکیت مطلق را ناخواسته رد کرده و بر اصل حاکمیت مشاع یا حاکمیت سرزمینی محدود در منابع آبی مشترک تأکید می‌کند و معتقد است استفادهٔ کشورهای بالادست (ایران) از منابع آب فرامرزی نباید به ضرر و زیان کشورهای پایین‌دست منجر گردد. فراگیرترین قواعد بین‌المللی که درخصوص رودهای بین‌المللی وجود دارد، مقررات فنلاند (هلسینکی) مصوب سال ۱۹۶۶م است که مورد توافق همهٔ کشورها قرار گرفته؛ اما این قواعد، هم بسیار کلی و هم تغییرپذیر است. بنابراین می‌توان گفت در منطقهٔ مورد تحقیق، دیدگاه‌ها دربارهٔ رودهای فرامرزی متفاوت است و قواعد بین‌المللی نیز در حل این اختلاف‌ها کارایی چندانی ندارد. رهبران و سیاستمداران این کشورها نیز به مسئلهٔ بحران آب و حل‌وفصل آن نگاهی متفاوت

دارند. ترکمنستان تمایل دارد مشکل آب اترک را به صورت یک‌جانبه ارزیابی و حل کند. این روند در دوران‌های مختلف ادامه داشته و تفکر سیاست‌مداران این کشور باعث عمیق‌تر شدن بحران و از دست رفتن مزیت‌های ناشی از همکاری شده است. سابقه این کشور در گزارش‌های سازمان ملل شاهد این عملکرد است. در گذشته گزارش سازمان ملل درباره طرح دریاچه طلایی ترکمنستان^۹ که به شکل یک‌طرفه و بدون رضایت کشورهای ساحلی یا حتی بدون امضای توافق‌نامه و قرارداد با سایرین تکمیل شد، این موضوع را اثبات می‌کند. به همین دلیل عملکرد ترکمنستان مانند گذشته باعث نگرانی سیاست‌مداران ایران و واکنش جدی تهران شده است.

۹-۴. ترکمنستان: روابط سیاسی و چالش‌های رود اترک

پس از فروپاشی شوروی، ترکمنستان یکی از کشورهای ساحلی دریای خزر شناخته شد. در زمان اتحاد شوروی و پیش از آن، سه قرارداد درباره آب‌های مشترک مرزی با ایران منعقد گردید که به آن‌ها اشاره شد. توسعه کشت پنبه و ضرورت استفاده از سامانه آبیاری باعث شد منابع آبی این کشور مانند آمودریا و سیردریا به این کار اختصاص یابد و این آب‌ها تأمین‌کننده آب کانال قره‌قوم و دریاچه آرال باشد. از این رو برای تأمین آب مصرفی دیگر مناطق، رودهای مرزی این کشور در اولویت برنامه‌های ترکمنستان قرار گرفت.

یکی از مشکلات بهره‌برداری اترک، سوءمدیریت این کشور در زمینه منابع آب اترک است. میراث شوروی عامل اصلی این مدیریت نامطلوب بوده است. منطقه حوضه اترک یکی از منابع آبی غنی در آسیای مرکزی بوده است؛ اما بهره‌برداری بی‌رویه، هدررفت آب در استفاده از روش‌های سنتی و قدیمی و به کار نرفتن روش‌های نوین در مدیریت رودخانه باعث تشدید مشکل و گسترش اختلاف بین ایران و ترکمنستان شده است. یکی از دلایل مدیریت نامطلوب منابع آب اترک سامانه آبیاری و تجهیزات پمپاژ ناکارآمد در ترکمنستان است. زیرساخت‌های آبیاری این منطقه به زمان شوروی سابق بازمی‌گردد که اغلب از رده خارج به‌شمار می‌آید. ترکمنستان و ایران نتوانسته‌اند سرمایه‌گذاری مناسبی برای کشاورزی در این حوزه انجام دهند؛ زیرا هر دو کشور جایگزینی سامانه آبیاری جدید را بسیار هزینه‌بر و طولانی‌مدت می‌دانند.

ایران و ترکمنستان که از سال ۱۹۹۱م (تشکیل جمهوری مستقل ترکمنستان) روابطشان را آغاز کردند، ظرفیت‌های همکاری فراوانی دارند؛ با وجود این، همکاری بین دو کشور هنوز به سطح مطلوب نرسیده است. موانع روابط سیاسی این کشور باعث شده است مشکلات مربوط به منابع مشترک آبی آن‌ها نیز حل‌ناشده باقی بماند. دو کشور نتوانسته‌اند در بخش

9. Golden Age Lake

خصوصی یکدیگر سرمایه‌گذاری کنند. به همین دلیل توسعه اقتصادی در دو کشور ناکارآمد بوده است. حضور رقبای قدرتمند مانند ترکیه، روسیه و اوکراین در اقتصاد ترکمنستان باعث دوری ایران و ترکمنستان از فعالیت‌های اقتصادی شده است. عوامل یادشده در روند همکاری دوجانبه در زمینه منابع آب نیز اثرگذار بوده است. از سوی دیگر در خصوص نقش بحران آب در حوضه اترک می‌توان به نوع نگاه سیاستمداران و پژوهشگران اشاره کرد. از نظر آنان، یکی از دلایل اصلی جنگ و مناقشه در آینده، بحران آب است. **هومر - دیکسون**^{۱۰} (۱۹۹۴) با بررسی اختلاف اردن، سوریه و اسرائیل بر سر رود اردن و یرموک به این نتیجه رسیده‌اند که آب به‌عنوان منبعی تجدیدپذیر غالباً باعث ایجاد درگیری بین واحدهای منتفع از آن منابع می‌شود (p. 19).

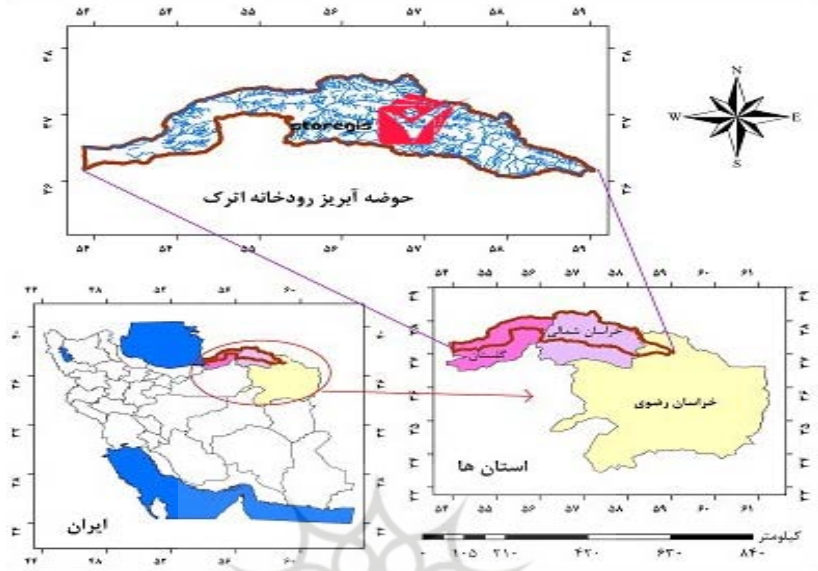
۴. روش تحقیق

این تحقیق از نوع کاربردی و روش آن توصیفی - تحلیلی است. اطلاعات و داده‌های تحقیق به‌روش کتابخانه‌ای گردآوری شد. منابع کتابخانه‌ای برای تحلیل کیفی شامل کتاب‌ها (فارسی و انگلیسی)، مجله‌ها (فارسی و انگلیسی)، اسناد و گزارش‌های معتبر از وزارت امور خارجه و نهاد ریاست‌جمهوری و منابع اینترنتی بود. برای ارزیابی نتایج از منابع کتابخانه‌ای، روزنامه‌ها و آرشیو برنامه‌ها و بولتن‌های وزارت امور خارجه و نهاد ریاست‌جمهوری استفاده شد.

۵. یافته‌های تحقیق

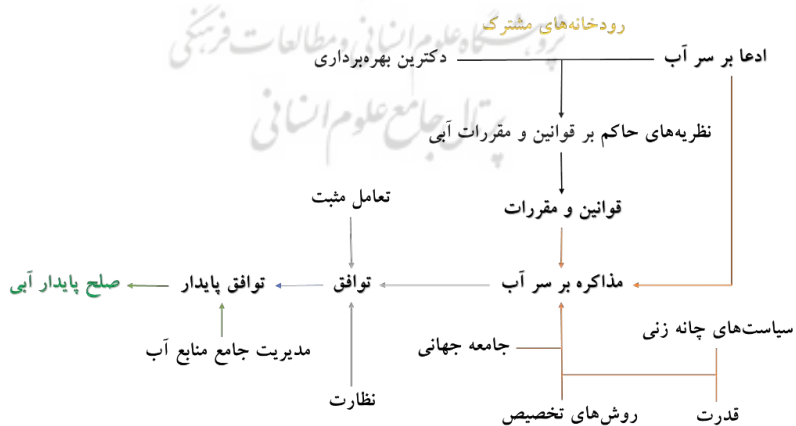
براساس سیاست‌های کلی نظام، امروزه آب عنصر مهم راهبردی در سیاست خارجی و امنیتی کشورهاست و استفاده از منابع آبی مشترک، استحصال، عرضه، نگهداری و مصرف آن و همچنین مهار این آب‌ها، جزء اولویت‌های هیدروپلیتیک به‌شمار می‌آید. بنابراین شناخت دیپلماسی اترک به‌منزله بخشی از هیدروپلیتیک مرزی ایران نیازمند بررسی نگرش‌های مختلف فکری - پژوهشی است. از آنجا که آب در منطقه و حوضه آبریز اترک کالایی استراتژیک به‌شمار می‌آید، اهمیت این رود جلوه اقتصادی بیشتری دارد؛ به خصوص برای کشور همسایه حساس‌تر و کلیدی‌تر است. شرایط اقلیمی ایران به‌گونه‌ای است که بخش اعظم جمعیت در نواحی حاشیه‌ای پراکنده است؛ لذا آب‌های ورودی و خروجی در حیات اقتصادی این مردمان نقش اساسی دارد. مدیریت، کنترل و نحوه بهره‌برداری بهینه و پایدار از آب اترک، تعیین حقایق و سهم طبیعت (محیط‌زیست) نیازمند طراحی و اجرای دیپلماسی فعال آب میان جمهوری اسلامی ایران و کشور ترکمنستان است. بررسی هیدروپلیتیک آب مشترک باید در چارچوب اصول سیاست خارجی ایران و حفظ منافع ملی کشور انجام شود.

10. Homer-Dixon

شکل ۲. حوضه آبریز اترک، رود مرزی مشترک ایران و ترکمنستان (منبع: نگارندگان) فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان

هیدروپلیتیک روندی چالشی برای تمام ذی‌نفعان است. این روند از ابتدای شناسایی حوضه آبریز مرزی آغاز می‌شود و تا رسیدن به توافق پایدار آبی ادامه دارد. این دکترین در شکل ذیل ارائه شده است.

شکل ۳. دکترین بهره‌برداری از حوضه‌های آبریز مشترک فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان

شکل ۳. دکترین بهره‌برداری از حوضه‌های آبریز مشترک

جدول ۱. وضعیت قراردادی رودخانه مرزی ایران و ترکمنستان از نظر نحوه تقسیم آب

کشور همسایه	نام رودخانه	وضعیت قراردادی	نحوه تقسیم آب
	هریرود	موافقتنامه همکاری در خصوص احداث و بهره‌برداری از سد دوستی بین ایران و ترکمنستان، ۱۹۹۹	حق مساوی از آب مخزن سد
	انترک، انشعابات انترک شامل چهچهه، قره‌تیکان، کلات‌چای، ارچنگان، لای‌ینس‌و، چاندر، سومبار		مساوی
ترکمنستان	زنگنانلو (قوزغان‌چای)	قرارداد استفاده از رودخانه‌های سرحدی واقع در امتداد مرز از رودخانه هریرود تا دریای خزر بین ایران و شوروی سابق، ۱۹۲۶	۴۰ درصد سهم ایران تأمین ۱۰ لیتر بر ثانیه از سوی ایران برای پایین‌دست
	درونگر، کلتنه چنار		کل آب رودخانه برای ایران
	فیروزه		خروج آب مزاد به ترکمنستان

چنان‌که در **جدول ۱** مشاهده می‌شود، ایران در اکثر منابع آبی مرزی و مشترک خود با ترکمنستان قرارداد داشته که این موضوع، خود گواه بر ثبات ایران در روابط بین‌المللی با همسایگان در موضوع آب‌های مرزی و مشترک است. بنابراین با توجه به جدول و شکل‌های فوق، می‌توان به روند ایجاد قوانین و مقررات آبی، شکل‌گیری مذاکرات آبی و درنهایت نیل به توافق پایدار نگاهی جامع افکند. از آنجا که مسئله آب به‌ویژه کمبود آن دارای ابعاد مختلف از جمله اقتصادی، سیاسی، امنیتی و تکنولوژیکی است، در تحلیل و واکاوی رود مرزی انترک با دو رویکرد غالب روبه‌رویییم که در ادامه بیان می‌شود.

۱-۵. جهت‌گیری امنیتی انترک

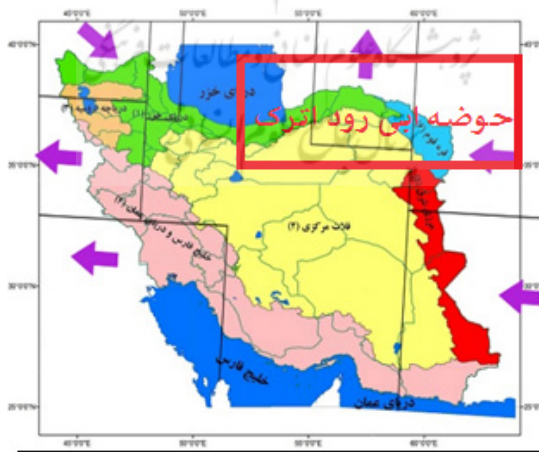
پژوهشگران زیادی از این رویکرد به‌عنوان منبع اصلی قدرت یاد می‌کنند. آن‌ها معتقدند کمبود آب معضل استراتژیک و حیاتی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی است که ملت‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد و در پی آن قدرت سیاسی آن‌ها را تهدید می‌کند. این محققان با نگاه واقع‌گرایانه به مشکل کمبود آب، با اطمینان پیش‌بینی می‌کنند که کشورها برای تأمین مستمر آب جهت رفع نیازهای کنونی و آینده‌شان خود را برای جنگ با یکدیگر در آینده آماده

می‌کنند (کمپ و هارکوی، ۱۳۸۲، ص. ۴۷). عملکرد استعماری روسیه از زمان تزارها در برابر ضعف دولت قاجار در ایران تا دوران اتحاد جماهیر شوروی و پیدایش جمهوری‌های مستقل، بخشی از این رویکرد (نسبت به آب رودخانه مرزی اترک) است. حتی پس از ایجاد رابطه مسالمت‌آمیز جمهوری اسلامی ایران با کشور استقلال‌یافته ترکمنستان، این روند از سوی کشور همسایه ادامه داشته است. رشد سریع جمعیت در دو سوی مناطق حوضه اترک باعث رشد اقتصادی، تغییر سبک زندگی، پیشرفت الگوهای شهرنشینی و نیز تغییرات آب‌وهوایی ناخواسته شده که همگی باعث افزایش مصرف تقاضا برای آب اترک شده است. این شرایط در واقع یک روی سکه است. روی دیگر سکه منازعه بر سر آب مشترک اترک است که از هم اکنون آغاز شده است. افزایش سریع جمعیت، توسعه مناطق شهری و روستایی و نیاز به آب بیشتر برای تولید فراورده‌های کشاورزی در دو سوی مرز مشترک (ایران - ترکمنستان) موجب بهره‌برداری بیشتر از منابع آب‌های سطحی و اغلب بدون در نظر گرفتن مقتضیات طبیعی و شرایط اجتماعی و سیاسی - امنیتی دو کشور (به‌خصوص کشور همسایه) شده؛ به‌گونه‌ای که امروزه برقراری توازن میان منابع آب در دسترس و نیازهای اقتصادی - اجتماعی به چالش جدی و تهدیدی مخاطره‌آمیز برای دو کشور ایران و ترکمنستان مبدل شده است.

۲-۵. جهت‌گیری اقتصادی اترک

از نظر اقتصاددانان، آب کالایی است مانند سایر کالاهای مورد نیاز برای برطرف کردن احتیاجات زندگی. وضعیت اقتصادی ۸ درصد از جمعیت کشور به منابع آبی وابسته است. در بخش شمال و شمال شرقی کشور، بهره‌برداری از آب‌های مرزی و مشترک به‌خصوص اترک، به دلیل ایجاد اشتغال و جلوگیری از مهاجرت مرزنشینان، خالی نشدن مرزهای کشور از نیروهای مردمی (به‌ویژه موضوع حساس ترکمن‌های ایران) و همچنین به سبب اهمیت روزافزون توسعه کشاورزی در منطقه، باعث شده این موضوع از بُعد سیاسی - اقتصادی به مبحثی استراتژیک و راهبردی تبدیل شود. منابع آب اترک و سرشاخه‌های وابسته به آن علاوه بر داشتن اهمیت استراتژیک، به شیوه‌های گوناگون اقتصادی برای توسعه کشاورزی، رونق صنعت و تأمین منابع آب خانگی از سوی ترکمنستان مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گرفته است؛ حال آنکه تغییرات زیست‌محیطی و کاهش منابع آب در دو دهه اخیر باعث واکنش چندانی از سوی ایران نشده و ترکمنستان کماکان به همان شیوه گذشته بهره‌برداری ۵۰ درصدی از آب این رودخانه را حق خود دانسته و در این زمینه کوشیده است با شیوه‌های تکنولوژیکی گوناگون، به بیشترین میزان بهره‌برداری از اترک دست یابد. اما مسئولان مربوطه در ایران به دلیل نداشتن برنامه‌ریزی مناسب برای استفاده از این منبع آبی، بهره‌برداری از این رودخانه را به یک‌سوم حق قانونی رسانده‌اند. گفتنی است که حتی از ۵۰ درصد آب اترک که حق قانونی و قراردادی ایران است، دو سوم آن هدر می‌رود و ایران نتوانسته است در طول این سال‌ها از این منبع خدادادی بهره‌برداری کند. سیاست‌های اقتصادی و کشاورزی شوروی سابق در این منطقه

همچون گسترش مزارع پنبه در حوضه اترک و دیگر رودهای منطقه، باعث عدم توازن در این زمینه شده بود. شواهدی در دست است که سیاستمداران کشورهای سرچشمه رودها به این منابع آبی همچون منابع ملی می‌نگرند و به‌منظور برطرف کردن مشکلات خود در حوضه انرژی به طرح‌های بلندمدت برق آبی و احداث سد روی می‌آورند. در دوره شوروی سابق، بخش عمده هزینه‌های جاری ترکمنستان (در زمینه آب اترک) از طریق مسکو تأمین می‌شد. پس از فروپاشی شوروی و قطع این کمک‌ها، بازهم ترکمنستان به روند حفظ و نگهداری تأسیسات آبی و انتقال آب اترک حتی بیشتر از گذشته ادامه داده است؛ در حالی که دیپلماسی و عملکرد سیاستمداران ایران رشد چندانی نداشته است. هرچند در اواخر دهه ۸۰ میلادی، موضوع توزیع آب و منازعات مرزی واکنش‌هایی در پی داشت، با دخالت مسکو این کشمکش‌ها از بین رفت. پس از فروپاشی شوروی، سیستم کنترل مرکزی جریان آب در منطقه از بین رفت و استفاده از آب اترک که در گذشته مسئله‌ای داخلی به‌شمار می‌آمد، به موضوعی بین‌المللی و مناقشه‌آمیز بین کشورها تبدیل شد که در کنار دیگر رودها، هریک از کشورهای همسایه بر حقانیت خود بر مبنای حاکمیت مطلق سرزمینی تأکید می‌کردند. ترکمنستان، به‌عنوان کشور فرودست، در خصوص رود اترک عملکرد اقتصادی بهتری از ایران (کشور فرادست) داشته است. گواه آن‌هم توسعه روزافزون کشاورزی ترکمنستان در حوضه رودخانه اترک است. بنابراین با توجه به آنچه بیان شد، حوضه‌های حاشیه رودخانه‌های مرزی امکانات به‌نسبت چشمگیری را از نظر ظرفیت تولید اقتصادی و اسکان جمعیت در سطح ملی فراهم می‌کند که به‌دلیل مرزی بودن آثار سوق‌جیشی مهمی برای امنیت ملی به‌دنبال دارد. در شکل ۴، وضعیت حوضه‌های آبریز مرزی و فرامرزی ایران و اهمیت آن از منظر سیاست‌های کلی نظام، نمایش داده شده است.

شکل ۴. وضعیت سوق‌جیشی حوضه مرزی رود اترک

همان‌گونه که در شکل ۴ مشاهده می‌شود، قسمت شرقی ایران که به‌صورت طبیعی دارای اقلیم خشک، کم‌بارش و البته بسیار مهم از نظر ژئوپلیتیکی است، از نظر نیاز به آب در وضعیت بحرانی قرار دارد. این قسمت فقط از آب‌های سطحی ورودی به ایران تغذیه می‌شود. از سوی دیگر توافقاتی صورت گرفته درباره رودخانه اترک گاهی از سوی ترکمنستان نقض می‌شود که در نهایت معضلات زیست‌محیطی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی را در پی دارد. از این‌رو مدیریت منابع آب‌های مرزی اترک موضوعی ملی و منطقه‌ای و تخصصی است که به اقدامات و ملاحظات جدی‌تری بین دو کشور نیاز دارد.

۶. نتیجه

در این مقاله، راهبردهای بهره‌وری مشترک از منابع آبی رودخانه مرزی اترک در جهت اجرای سیاست‌های کلی نظام بررسی شد. ارتقای بهره‌وری و توجه به ارزش اقتصادی، امنیتی و سیاسی آب در استحصال، عرضه، نگهداری و مصرف آن و همچنین مهار آب‌هایی که از کشور خارج می‌شود و اولویت استفاده از منابع آب‌های مشترک از سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در مورد «منابع آب» است که از سوی مقام معظم رهبری تأیید و جهت پیگیری و اجرا به وزارتخانه‌های مرتبط ابلاغ شده است. در این پژوهش، بر اهمیت بهره‌برداری از آب اترک در دو دهه اخیر تأکید شد؛ زیرا پس از استقلال جمهوری ترکمنستان (در اکتبر ۱۹۹۱) در خصوص قواعد و رژیم حقوقی رودهای فرامرزی این کشور با ایران هیچ معاهده رسمی بین‌المللی منعقد نشده و بهره‌برداری به شکل یک‌طرفه و گاهی با استفاده بیشتر کشور ترکمنستان بوده است؛ هرچند به دلیل توافقات تاریخی صورت گرفته در دوره‌های مختلف بین ایران و ترکمنستان، تا کنون هیچ اختلاف و چالش جدی بین این دو کشور رخ ننموده است. ترکمنستان در دوره‌های مختلف (تزارها، اتحاد شوروی و پس از استقلال جمهوری‌ها) فراتر از سهم خود از حوضه آبریز و مشترک اترک بهره‌برداری کرده است و با وجود تذکرات ایران، همچنان نیز تمایل دارد مطابق همان دوره‌های مذکور (از نظر کمی) از این آب‌ها استفاده کند.

طبق بررسی‌های انجام‌شده، آب نه‌فقط از سیاست جدا نبوده است، بلکه با توجه به جنبه‌ها و متغیرهای مختلف اثرگذار در مدیریت و بهره‌وری منابع آب، به مطالعه فرارشته‌ای با تعامل همه‌جانبه ذی‌مدخلان نیاز دارد. هیدروپلیتیک یک متغیر اثرپذیر از متغیرهای مختلف اجتماعی (طرز تفکر، اعتقادات دینی، هنجارهای اخلاقی، زبان و قومیت، مسائل تاریخی و...)، متغیرهای اقتصادی (وابستگی صنعت و اقتصاد طرفین به آب، تولید انرژی و...)، عوامل طبیعی (اقلیم منطقه، مقدار آب در دسترس، کیفیت آب، نیاز زیست‌محیطی به آب، کاربری رودخانه و...)، متغیرهای سیاسی (جایگاه سیاسی کشورها، حاکمیت داخلی، قوانین مرتبط و...) و متغیرهای دیگر همچون هژمونی و هیدروهژمونی، تکنولوژی و روش‌های ممکن برای

سازگاری با کم‌آبی است. همین مهم موجب پیچیدگی فرایند هیدروپلیتیک شده است (باری‌پور و دیگران، ۱۴۰۱، ص. ۲۹).

ایران و ترکمنستان، دو کشور ساحلی دریای خزر، دارای ۱۲۰۰ کیلومتر مرز مشترک‌اند. رود اترک با ۱۹۵ کیلومتر مرز مشترک دو کشور، حساس‌ترین نقطه مشترک ترکمنستان با شمال شرقی ایران است. کشور ترکمنستان به دلیل وابستگی شدید به منابع آب فرامرزی مانند اترک کوشیده است در دوران مختلف (به خصوص در دوران حاکمیت شوروی سابق) نقش هژمونیک خود در حوضه اترک را به روال سابق حفظ کند. این موضوع در دهه‌های اخیر باعث واکنش دولت ایران شده است. اگر شیوه بهره‌برداری از اترک با این روند ادامه یابد و ترکمنستان همچنان مانند دوره تزارها و شوروی سابق از آب اترک استفاده کند، چالش‌های سیاسی - امنیتی پیش‌بینی شده‌ای در روابط دیپلماتیک دو کشور به وجود خواهد آمد. بی‌توجهی ترکمنستان به نظام حقوقی آب‌های بین‌المللی از یک سو و پیگیری نکردن این موضوع از سوی دولت و حکومت جمهوری اسلامی ایران از سوی دیگر، به بهره‌برداری ناعادلانه از رودخانه اترک انجامیده است. دسترسی به رود اترک که منبعی برای نگرانی و ناامنی سیاسی - اقتصادی مردم منطقه در دو سوی مرز (و به خصوص ترکمنستان) است، نیازمند مدیریت صحیح برای رسیدن به عدالت و توسعه اقتصادی و انجام همکاری‌های منطقه‌ای در حوضه‌های آب مشترک است. به دلیل وابستگی شدید منطقه به کشاورزی در حوضه اترک، عدم مدیریت بحران آب باعث کاهش رشد اقتصادی و جابه‌جایی مردم منطقه می‌شود و صلح و ثبات و امنیت منطقه به خطر می‌افتد. در مفاد کنوانسیون‌های بین‌المللی در خصوص چگونگی بهره‌برداری از رودهای فرامرزی یا حوضه‌های آبی مشترک، بر شرط انصاف و عدالت در بهره‌برداری از آب‌ها و حوضه‌های مشترک تأکید شده است. چنان‌که از شواهد برمی‌آید، ترکمنستان به این مفاد پایبند نبوده و ایران نیز در این خصوص تسامح کرده است. با این حال، برای جلوگیری از بروز چالش‌های احتمالی باید روند بهره‌برداری مشترک از آب اترک تغییر کند. طبق نتایج پژوهش، تنها راه‌حل برای جلوگیری از این بحران و چالش‌های یادشده، همکاری‌های دوجانبه در راستای حقوق قانونی و بین‌المللی است. چالش‌های پیش‌بینی شده ریشه در موقعیت تاریخی - سیاسی حوضه مورد پژوهش دارد؛ بنابراین می‌توان ادعا کرد که حل این بحران نتایج مثبتی برای طرفین خواهد داشت و از بسیاری پیامدهای منفی حاصل از اختلافات منطقه‌ای و بین‌المللی جلوگیری خواهد کرد.

۷. پیشنهادها

در پایان برای جلوگیری از بحران‌ها و چالش‌های منطقه‌ای و بین‌المللی بین دو کشور، پیشنهاد می‌شود ایران و ترکمنستان باید به تمام ابعاد ژئوپلیتیک، ژئوهیستوریک و هیدروپلیتیک توجه کنند. در صورت بروز اختلاف در این زمینه، کشورهای منطقه می‌توانند به‌عنوان میانجی

در این هم‌گرایی و همکاری نقش داشته باشند؛ زیرا همان‌طور که ذکر شد، بحران آب می‌تواند بر اقتصاد همه کشورهای منطقه اثر مستقیم بگذارد. به ویژه که این منطقه یکی از شاهراه‌های ارتباطی آسیای مرکزی و غربی و اتصال آن به آب‌های آزاد جهان است. جمهوری اسلامی ایران باید به دور از تساهل و تسامح، به دنبال بهره‌برداری حقوقی از منابع آب اترک باشد تا از این طریق ترکمنستان روند نامناسب بهره‌برداری از آب اترک را تغییر دهد. در ضمن ایران باید راه‌حل مناسبی برای تغییرات مورفولوژیک رود اترک ارائه کند تا نگرانی‌های مردم مرزنشین کشورمان را تا حد زیادی برطرف نماید.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این مقاله حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان

تمام نویسندگان در آماده‌سازی این مقاله مشارکت کرده‌اند.

تعارض منافع

بنابه اظهار نویسندگان، در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

تعهد کپی‌رایت

طبق تعهد نویسندگان، حق کپی‌رایت (CC) رعایت شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

- Alaei, R. (2007). Investigating the impact of border rivers on the regional challenges of Iran and its neighbors. In Regional Geography Conference, Islamic Azad University of Torbat Heydarieh, Iran. (Persain)
- Antonelli, M., & Tamea, S. (2015). Food-water security and virtual water trade in the Middle East and North Africa. *International Journal of Water Resources Development*, 31(3), 326-342.
- Araghchi, A. (2014). *The diplomacy of transboundary waters and the international system*. Tehran: Publishing Office of the Ministry of Foreign Affairs. (Persain)
- Atari, J., & Avarideh, F. (2017). Analyzing contracts of border waters with neighboring countries. *Energy Law Studies*, 3(2), 285-308. <https://doi.org/10.22059/jrels.2017.226824.105> (Persain)
- Bai, Y. (2005). *Hydropolitics of border rivers*. Tehran: Abrar Contemporary International Studies and Research Cultural Institute. (Persain)
- Baripour, M., Sadeghian, M., & Ansarian, M. (2021). Water wars to achieve sustainable water peace. *Majles and Strategy*, 28(107), 5-30. (Persain)
- Baripour, M., Sadeghian, M., Ansarian, M., & Haji Kandi, H. (2022). Methodology of water policy making in transboundary rivers. *Strategic and Macro Policies*, 10(38), 408-442. <https://doi.org/10.30507/jmsp.2022.300637.2300> (Persain)
- Camp, J., & Harkavy, R. (2004). *Strategic geography of the Middle East*. (translated into Farsi by Seyyed Mahdi Hosseini Mateen). Tehran: Strategic Studies Research Institute. (Persain)
- Dehshiri, M. R., & Hekmatara, H. (2017). Iran's water diplomacy towards its neighbors. *Strategic and Macro Policies*, 6(4), 596-606. [cited 2021December17] (Persain)
- Faghani, H. (1998). *Water crisis in the Arab Middle East*. Tehran: Bureau of Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs. (Persain)
- Farhadi, R. (2016). *Tigris and Euphrates: Turkey's geopolitical hegemony*. Tehran: Kisan Publishing. (Persain)
- Flint, C. (2006). Community perspectives on spruce beetle impacts on the Kenai Peninsula, Alaska (translated into Farsi by Kamel Moniri & Amir Kamgar). *Military Sciences and Techniques*, 8(21), 121-146. (Persain)
- Gharavi, M. (2003). *An analysis on the geopolitics of water in the Middle East and its impact on the national security of the Islamic Republic of Iran (based on the western and eastern borders)*. Doctoral thesis in the field of political geography, Tehran- Department of

- Research Sciences. (Persain)
- Gohari, M. (2008). *Iran's geopolitical challenges in the peripheral borders*. Tehran: Andisheh Publishing House. (Persain)
- Hafeznia, M. (2006). *Principles and concepts of geopolitics*. Mashhad: Popli Publishing. (Persain)
- Homer-Dixon, T. F. (1994). Environmental Scarcities and Violent Conflict: Evidence from Cases. *Peace and Conflict Studies Program, University of Toronto International Security*, 19(1), 5-40.
- Martinez, J. (2013). *Transboundary water conflict*. Indiana University. Pub, USA.
- Mokhtari Heshi, H. (2012). Hydropolitics of Iran, the geography of the water crisis on the horizon of 1404. *Geopolitics Quarterly*, 9(3), 49-83. (Persain)
- Nahazi, Gh. (1999). *Water crisis in the Middle East*. Tehran: Middle East Center for Scientific Research and Strategic Studies. (Persain)
- Omidi, A. (2014). *The impact of Turkmenistan's foreign policy on its economy*. Isfahan, Faculty of Political Sciences. (Persain)
- Paknejad, H., & Ezzati, E. (2018). Hydropolitics of Etrak border river and its influence on Iran-Turkmenistan relations. *Geographical Perspective (human studies)*, 6(14), 7-24. (Persain)
- Pilton, F., & Batahai, M. (2015). Basics and mechanism of environmental cooperation between Iran and its neighbors in the common river water basin. *Social and Cultural Strategy Quarterly*, 5(21), 18-36. (Persain)
- Sinai, V. (2010). Hydropolitics. security and development of water cooperation in relations between Iran, Afghanistan and Turkmenistan. *Foreign Relations Quarterly*, 3(2), 185-211. (Persain)
- Setareh, J. (2011). *Political geography of Iran's borders* (volumes 1, 2, 3). Tehran: Naja Border Applied Research Office. (Persain)
- Yildiz, D. (2017). *Afghanistan's transboundary rivers and regional security world water diplomacy & science news*. Hydropolitics Academy, Ankara, Turkey.
- Zarghani, H., & Lotfi, A. (2010). The role of border rivers in regional cooperation and integration. *Journal of Geography and Regional Development*, 16. (Persain)
- Zarghani, H., & Lotfi, A. (2016). *Morphological changes of border rivers and its role in hydropolitical tensions*. Tehran: Water Diplomacy Conference, Khwarazmi University. (Persain)